

МАИШИЙ НУТҚИЙ ЖАНРЛАРНИ СОЦИОЛИНГВИСТИК АСПЕКТДА ТАДҚИҚ
ЭТИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Фотима Мамановна Хасанова,

ф.ф.ф.д (PhD) Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Ўзбекистон

E-mail: ismoilova_fotimahon@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада маиший нутқий жанрларни социолингвистик аспектда тадқиқ этишнинг долзарб масалаларида, асосан, социолингвистика ва маиший нутқий жанрлар алоқадорлигини белгилаш, маиший нутқий жанрлар тизимини шакллантириш, маиший нутқий жанрлар социолингвистик таснифини яратиш, маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини тадқиқ қилишга асосий эътибор қаратилиш зарурияти ҳақида гап боради. Маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини тадқиқ қилиш масаласида фидеик нутқий жанрларнинг ўзига хос ўрни мавжуд. Фидеик нутқий жанрлар моҳиятида диний-магик тасаввурлар ётар экан, бир тарафдан масалага социология ва тилшунослик, иккинчи тарафдан диншунослик нуқтаи назардан ҳам ёндошиш талаб қилинади.

Калит сўзлар: маиший нутқий жанрлар, фидеик нутқий жанрлар, ижтимоий ва диний индикаторлар, ижтимоий омиллар, кексалик, дуо адресантлари.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЖАНРОВ БЫТОВОЙ РЕЧИ В
СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются актуальные вопросы исследования бытовых речевых жанров в социолингвистическом аспекте, в основном определяющие соотношение между социолингвистикой и бытовыми речевыми жанрами, формирование системы бытовых речевых жанров, создание социолингвистической классификации бытовых речевых жанров, необходимость сосредоточения по изучению отдельных видов бытовых речевых жанров. Особое место в исследовании конкретных видов бытовых речевых жанров занимают фидеистические речевые жанры.

Ключевые слова: бытовые речевые жанры, фидеические речевые жанры, социальные и религиозные индикаторы, социальные факторы, старость, адресаты молитвы.

CURRENT ISSUES IN THE STUDY OF GENRES OF EVERYDAY SPEECH IN THE
SOCIOLINGUISTIC ASPECT

Annotation

This article discusses important issues in the study of everyday speech genres in the sociolinguistic aspect, mainly determining the relationship between sociolinguistics and everyday speech genres, the formation of a system of everyday speech genres, the creation of a sociolinguistic classification of everyday speech genres, the need to focus on the study of certain types of everyday speech genres. A special place in the study of specific types of everyday speech genres is occupied by fideistic speech genres.

Key words: everyday speech genres, fideic speech genres, social and religious indicators, social factors, old age, prayer recipients.

Кириш. Сўнгги йилларда жаҳон тилшунослигида нутқий жанрлар ва уларнинг лингвистик табиатини очиб беришда социолингвистик хусусиятларни инобатга олиб ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди. Бу эса, бир тарафдан, тилнинг функционал хусусиятларини аниқлашга бўлган интилишни англатса, иккинчи тарафдан, нутқий жанрлар назариясида тил тизимидаги нутқий жанрларнинг турли типларини аниқлаш, типологик гуруҳлаштириш каби масалалар ечимини топишни назарда тутди. Нутқий жанрлар социолингвистикаси нутқий жанрларнинг тил тизимидаги вербал, новербал воситалари ва ижтимоий лингвистик атрибутларда мавжуд ўзига хос ижтимоий хабар, яъни муайян тилдаги ижтимоий идеология, ижтимоий қарашлар, ижтимоий дунёқараш, ижтимоий мезонлар, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий муҳит ва шароитлар, ижтимоий маънавий дунё, ижтимоий қонун-қоидалар, ижтимоий урф-одатлар, ижтимоий қадриятлар, ижтимоий анъаналар, ижтимоий жамиятдаги турли ходисалар ва воқеаларга турли муносабатлар, ижтимоий феъл – атвор, ижтимоий яшаш ва фикрлаш тарзи, ижтимоий образлар, стереотиплар, ижтимоий катта ва кичик жамоалар (оила, мактаб, маҳалла каби), ижтимоий жамоатчилик фикрлари, ижтимоий тажриба, ижтимоий ёш, ижтимоий қатлам (этник, ирқий каби), ижтимоий жамият тузуми, ижтимоий замон талаби, ижтимоий макон, ижтимоий тафаккур каби бир қатор ижтимоий маълумотларни ўзига хос тарзда ёритиб беради.

Дунё тилшунослигида олиб борилаётган нутқий жанрларнинг социолингвистик тадқиқи бир тарафдан, тилшуносликда тилнинг функционал хусусиятларини ёритишга хизмат қилса¹, иккинчи тарафдан, маданиятлараро коммуникацияда турли маданиятли халқлар ўртасидаги ижтимоий иқтисодий муносабатларда юзага келувчи тилга оид муаммолар ечимида социолингвистик индикаторларнинг миллий-маданий хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради, тил таълимида эса турли тилларни ўрганишда нутқий жанрларнинг турли хил шакллари турли коммуникатив вазиятларда тўғри қўллаш компетенцияларини ривожлантиришни кўзда тутди.

Тадқиқот усуллари. Маиший нутқий жанрларни социолингвистик аспектда тадқиқ этишнинг долзарб масалаларини, хусусан, тил тизимидаги маиший нутқий жанрларнинг вербал, новербал воситалари ва лингвистик атрибутларнинг социолингвистик хусусиятларни ёритишда, аввало, маиший нутқий жанрларни тавсифлаш ва таснифлаш, нутқий жанрлар таркибида нутқий актлар таҳлили кабилар муҳимдир.

Натижа ва мулоҳазалар. Нутқий жанрларнинг сўзлашув нутқиға хосланган, маиший ҳаётда кўп қўлланилувчи, кишиларнинг кундалик сўзлашув хусусиятлари, мавзулари, қизиқишлари, анъаналарини ўзида намоён этувчи маиший нутқий жанрлар тил тизимида муайян ўрин эгаллайди. Кишилиқ жамиятидан кундалиқ маиший мулоқотлари жараёнида амалда бўлган маиший нутқий жанрларнинг замонавий шакллари асрлар оша халқнинг тарихий ва фалсафий қарашларни ўзида акс эттиради. Шундай экан, ҳар бир маиший нутқий жанрнинг замонавий шакли ва унинг келиб чиқиш тарихини ўрганиш тарихий ва замонавий қарашларни қиёслаш имконини беради. Шу нуқтаи-назардан маиший нутқий жанрлар ўзида халқнинг маиший ҳаёти билан боғлиқ тарихий ва замонавий қарашларини, анъаналарини акс эттирувчи нутқий жанрлар туркуми саналади. Маиший

¹ Дементьев. В.В. О типологии речевых жанров в связи со сферами речевой коммуникации и без такой связи // Коммуникативные исследования. 2019. Т.6. №3. С. 633; Дементьев. В.В. Теории речевых жанров. М.: Знак, 2010, 594

нутқий жанрлар маиший мулоқот давомида ҳосил бўлганлиги сабабли маиший мулоқотга оид барча тил қонуниятлари ва хусусиятларини ўзида жамлайди.

Изоҳли луғатларда маиший ҳаёт сўзи бу маиший тирикчилик, кундалик яшашга оид каби маъноларни англатади. Маиший² сўзи арабчадан олинган бўлиб, ҳаёт, турмушга оид маъносини англатади. Шуни айтиш керакки, маиший ҳаёт тушунчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг расмий, қонуний ва ҳуқуқий жиҳатларини ўзида ифодаламайди. Бунда маиший ҳаётнинг ижтимоий, яъни жамоавий хусусиятлари асосий ўрин эгаллайди. Маиший ҳаётда инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқани юзага келтиришда иштирок этувчи нутқий жанрлар тил тизимида муайян ўринни эгаллайди. Маиший нутқий жанрларнинг вербал/новербал воситалари ва лингвистик атрибутлари ижтимоий жиҳатдан кодлашади. Маиший нутқий жанрлар вербал воситаларининг ижтимоий кодлашуви матний композицион кодлашувни, новербал воситалари кодлашуви паралингвистик, кинетик каби новербал воситалар кодлашувини, лингвистик атрибутлар кодлашуви эса предмет, нарса буюм, воқеа ҳодисаларнинг ижтимоий кодлашувини назарда тутаяди. Масалан, *Мен тугилган кунингиз билан табриклайман* гапи инглиз лингвомаданиятида ижтимоий жиҳатдан матний композицион кодлашган, совғанинг мавжудлиги лингвистик атрибут кодлашувини, қадаҳ кўтариш эса новербал воситалар кодлашувини англатади. *Мен тугилган кунингиз билан табриклайман* гапи эса ўзбек лингвомаданиятида матний композицион жиҳатдан дуо нутқий жанрларининг қўшилиши билан ижтимоий кодлашади ва *Мен тугилган кунингиз билан табриклайман, илоҳим умрингиз узоқ, ризқингиз улуг бўлсин* шаклида тузилади. Демак, икки лингвомаданиятда ушбу жанрларнинг матний кодлашуви ижтимоий маданиятларга хос лингвистик шаклда тузилади.

Маиший нутқий жанрларнинг вербал/новербал ва лингвистик атрибутлари ҳалқнинг тафаккур тарзию миллий яшаш тарзини, минг йиллик анъаналарини, бир сўз билан айтганда, ҳалқнинг тафаккурини акс эттиради. Қисқа қилиб айтганда, ҳар бир одам ўз тилига хос бўлган структура, иборалар ва бошқа тил бирликлари моделларини ўз жамиятига хос бўлган шаклда ифода қилади. Маиший нутқий жанрлар матни ва новербал воситаларининг риторик қурилиши асосида турган мантикий кетма кет жойлашган қисмлар миллий тафаккур жараёнида ҳосил бўлганлиги сабабли миллатлараро фарқларга эга. Масалан, хатнинг охириги қисмида *Your Cincerely* иборасининг ишлатилиши инглиз ҳалқида кенг тарқалганлиги, ўзбек ҳалқида эса бу қисмнинг мавжуд эмаслиги хат нутқий жанрининг ўзига хос миллий хусусиятларини кўрсатади. Демак, маиший нутқий жанрлар қайси тилда ифодаланишидан қатъий назар умумжамиyat қабул қилган шаклда тузилади. Маиший нутқий жанрлар муайян миллат тўплаган тажриба, билим ва маданияти, ушбу миллатнинг миллий менталитетига оид этномаданий ахборот тўпланиши натижасида ҳосил бўлади. Маиший нутқий жанрларнинг ижтимоийлиги шундаки, уларнинг маиший турмушда кишилар ўртасида коммуникатив ўзаро таъсир асосида шаклланишидир. Айниқса, маиший нутқий жанрларнинг ижтимоийлиги маиший нутқий жанрлардаги сўзловчи ва тингловчиларнинг ижтимоий мақоми мавжудлиги ва шу ижтимоий жамиятда муайян вақт ва маконда нутқий ўзаро таъсир асосида амалга оширилишидир. Кузатишлар шуни

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2000 йил, 526- бет

кўрсатадики, тил тизимида маиший нутқий жанрларнинг социолингвистик тадқиқи қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

- 1) Социолингвистика ва маиший нутқий жанрлар алоқадорлигини белгилаш;
- 2) Маиший нутқий жанрлар тизимини шакллантириш;
- 3) Маиший нутқий жанрлар социолингвистик таснифини яратиш;
- 4) Маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини тадқиқ қилиш ва ҳок.

Ушбу масалаларнинг ечими маиший нутқий жанрлар социолингвистикасининг ўзига хослигини аниқлашда муҳимдир.

1) Социолингвистика ва маиший нутқий жанрлар алоқадорлигини белгилаш.

Социолингвистика ва маиший нутқий жанрлар алоқадорлигини аниқлашда тил тизимидаги маиший нутқий жанрларнинг ижтимоий омилларини белгилаш, уларнинг социомаданий хусусиятларини аниқлаш асосий масалалардандир. Маиший нутқий жанрларнинг ижтимоийлиги ушбу жанрлар инсонларда туғма ирсий бўлмай, муайян жамиятда муайян қоидалар асосида шаклланишидан дарак беради. Унинг шаклланиши ва амалда бўлиши ўша жамият қонунларига бўйсунди.

2) Маиший нутқий жанрлар тизимини шакллантириш.

Маиший нутқий жанрлар тизимини шакллантириш масаласи эса бевосита маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини тадқиқ этиш асосида бўлади. Ушбу масалада тил тизимида маиший нутқий жанрларнинг ҳар бир тури ўзига хос мустақил нутқий жанр сифатида ташкилий шаклий композицион ва матний композицион тузилишга эгаллигини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир. Маиший нутқий жанрларнинг ташкилий шаклий композицион тузилишида вербал/новербал воситалар ва лисоний атрибутлар муҳим аҳамият касб этади ва булар ёрдамида ушбу нутқий жанрда фаол иштирок этувчи нутқий актларни аниқлаш имконияти туғилади. Масалан, тўй маросимига оид маиший нутқий жанрларда маросимни очиб бериш, сўзга таклиф қилиш, табриклаш, никоҳ маросими, табриклаш, қадах кўтариш ва ҳоказолар кетма-кетлиги маиший нутқий жанрларнинг ташкилий шаклий композицион тузилишини ташкил қилади ва бунда турли хил нутқий актлар кетма-кетлиги кузатилади. Кўринадики, тўй маросими билан боғлиқ маиший нутқий жанрларда табрик, қадах, қасамёд каби кичик маиший нутқий жанрлар семантик жиҳатдан бир бири билан боғланиб, жамиятнинг бутун бир анъанаси мазмунини тўлдиради.

3) Маиший нутқий жанрлар социолингвистик таснифини яратиш.

Маиший нутқий жанрлар туркуми ўзида бир қатор ижтимоий омилларни ўзида акс эттиради. Шу сабабли маиший нутқий жанрлар таснифида ушбу ижтимоий омилларни ҳисобга олиб тасниф гуруҳларини шакллантириш ўзига хос тасниф гуруҳларини келтириб чиқаради. Маиший нутқий жанрларнинг социолингвистик кўрсаткичлари тил тизимида ижтимоий кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар тизимини шакллантиради. Бунда маиший нутқий жанрларнинг социолингвистик омиллар иштирокига кўра қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- 1) Этник кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: “келин тушди”, “юз очди”, “қаъда”, “ис чиқариш”, “эхсон” нутқий жанрлари;
- 2) Миллат кўрсаткичларига эга маиший нутқий жанрлар: инглиз миллатидаги “дозенс” нутқий жанри, ўзбек миллатидаги “аския” нутқий жанри каби;

- 3) Муайян кичик ёки катта жамиятга хос маиший нутқий жанрлар: маҳалла: “хашар” нутқий жанри, оила: алла, тез айтиш, мақол, насиҳат, маслаҳат-кенгаш, ибратли нақллар каби;
- 4) Ижтимоий ҳудудий маиший нутқий жанрлар: қишлоқ, шаҳар, овул қабилардаги лапарлар, фольклор жанрлари қабилар, “келин тушди”, келин салом, юз очди каби;
- 5) Эътиқодий кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: фидеик нутқий жанрлар: дуо, қарғиш, қасамёд каби;
- 6) Ижтимоий жинс (гендер)га оид маиший нутқий жанрлар: аёллар нутқида хос алла, аёллар учун ўтириш, эркакларда аския, ош ўтириши каби;
- 7) Ижтимоий гуруҳ кўрсаткичли нутқий жанрлар: гул базми каби;
- 8) Ижтимоий давр кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: қадах сўзи, гул базми каби;
- 9) Ижтимоий ёшга оид маиший нутқий жанрлар: қариялар нутқида маслаҳат, панд-насиҳат, мақол, матал, нақл, ҳикматли сўзлар, болаларга хос эртақ, шеър, оқ терак ва кўк терак каби;
- 10) Кўчага оид маиший нутқий жанрлар: сўқиниш, жанжал нутқий жанрлари, Уйга оид маиший нутқий жанрлар: дастурхон жанрлари, дуо, қадах каби;
- 11) Ижтимоий мавқе кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: президент қасамёди, тиббий қасамёд, талаба қасамёди;
- 12) Ижтимоий вазият кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: масалан, турли тадбирларда: байрам, таъзия каби;
- 13) Ижтимоий давр кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: қадах сўзи нутқий жанри;
- 14) Маросим кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар: А) тўй маросими билан боғлиқ маиший нутқий жанрлар; Б) аъза маросими билан боғлиқ маиший нутқий жанрлар; С) туғилган кун билан боғлиқ маиший нутқий жанрлар каби ва ҳоказо.

Ушбу тасниф гуруҳини яна давом эттириш мумкин. Чунки бундан ташқари, тил тизимида ирқларга хос бўлган маиший нутқий жанрлар, аралаш нутқий жанрлар ҳамда нейтрал нутқий жанрлар ҳам мавжуд. Бу эса келажақда макро ва микросоциоллингвистик тадқиқотларга асос бўлади ва янги тасниф гуруҳларининг яратилишига ҳисса қўшади.

4) Маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини тадқиқ қилиш ва ҳок. Ушбу масаланинг қамрови кенг. Маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турларини турли кўрсаткичларига қараб таснифлаш имконияти чегараланмайди ва ушбу кўрсаткичларнинг хусусияти маиший нутқий жанрларни ўрганишни бошқа фанлар билан боғлайди. Масалан, диний кўрсаткичларига кўра маиший нутқий жанрлар туркумининг ўзига хос ички турлари мавжуд. Шунини айтиш керакки, диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрларни социоллингвистик жиҳатдан тадқиқ қилиш ушбу туркумни ҳам социал, ҳам лингвистик, ҳам диний жиҳатларини очиб беришни талаб қилади. Демак, бу ўринда диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар тадқиқи социология, лингвистика, диншунослик фанлари билан боғланади. Диний нутқий жанрлар ва унинг услуби масалалари тадқиқи бевосита рус лингвистик жанршунослари етарлича эътибор қаратганларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Улар ўз тиллари ва бошқа хорижий тиллар мисолида диний нутқий жанрларнинг ўзига хос лингвистик хусусиятларини қиёсий планда кўриб чиқдилар³.

Маиший нутқий жанрларнинг алоҳида турлари тадқиқида диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар тизими ўзига хос ўлиб, диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрлар туркумини ўрганишда хорижда фидеик нутқий жанрлар атамаси қўлланилади. Фидеизм сўзи ўзбек тили изоҳли луғатларида француз тилидаги *ишонч*, *этиқод* маъноларини англатиб, фалсафада имон-этиқод ақл идрокдан устун туради, деб ҳисобловчи, фан ва илмий билишни чекловчи диний дунёқараш, сифатида таърифланади⁴. Шунини айтиш керакки, жамиятда диний дунёқарашни рад қилувчилар ҳам мавжуд бўлиб, улар, асосан, атеистлар ёки динсизлардир. Уларнинг тафаккурида ишонч-этиқодга бўлган муносабат дунёнинг физик қонунлар асосида яратилганлиги, унда ҳеч қандай магик мантик кўрмаслиги билан характерланади. Диний этиқод вакиллари эса ўз динлари нуқтаи назаридан ҳар бир нарсанинг моҳиятидан илоҳиёт нуқтаи назарида мантиқ қидиради. Айниқса, уларнинг тафаккурида дунёнинг илоҳий қонунлар асосида яратилганлиги, дунёда бўлиб ўтадиган ҳар бир нарсани ўзининг илоҳий мантиғига эгаллиги билан характерланади.

Шундай қилиб, фидеик нутқий жанрлар моҳиятида халқнинг тарихи, урф одатлари, турмуш тарзи ўзига хос диний ифодаланади ва бунда халқнинг миллий хусусиятлари равшан кўринади. Фидеик нутқий жанрлар ўзида ахлоқий тарбия воситаси сифатида ижмимойи ҳаётда муҳим ўрин тутади. Фидеик нутқий жанрлар муайян халқнинг диний одоб ахлоқ, ишонч-этиқод, урф одатнинг ўзига хос тарихини акс эттиради. Шу жиҳатдан фидеик нутқий жанрлар халқнинг диний-мифологик тафаккурини ўзида акс

³ Бобырева Е. В. Коммуникативный компонент жанров молитвы и исповеди в пространстве религиозного дискурса / Е. В. Бобырева // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе: Межвузовский сборник научных трудов / Отв. ред. А. Г. Пастухов. — Орел, 2013. — С. 100–106; Бондарко Н. А. Взаимодействие устной и письменной традиций в немецких медитативных молитвах XIII–XIV веков [Электронный ресурс] / Н. А. Бондарко // Acta Linguistica Petropolitana. Труды института лингвистических исследований. — 2011. — №1. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-ustnoy-ipismennoy-traditsiy-v-nemetskih-meditativnyh-molitvah-xiii-xiv-vekov> (дата обращения: 02.07.2021); Бугаева И. В. Молитва как особый жанр современной православной публицистики / И. В. Бугаева // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе: межвузовский сборник научных трудов. — Орел: Орловский государственный институт культуры, 2006. — С. 157–164; Бугаева И. В. Теолингвистика: теология+лингвистика? / И. В. Бугаева // Язык и метод: Русский язык в лингвистических исследованиях XXI века. — Т. 2: Лингвистический анализ на грани методологического срыва / ред. Д. Шумска, К. Озга. — Краков: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2015. — С. 293–300; Войтак М. Проявление стандартизации в высказываниях религиозного стиля (на материале литургической молитвы) / М. Войтак // Текст: стереотип и творчество. — Пермь: Пермский государственный университет, 1998. — С. 214–230; Гадомский А. К. О жанрах религиозного языка в русской и польской теолингвистике / А. К. Гадомский // Стил. — 2009. — № 8. — С. 107–118; Ицкович Т. В. Жанровая система религиозного стиля / Т. В. Ицкович. — Москва: ФЛИНТА, 2021. — 400 с. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2002. — 477 с; Мишланов В. А. Молитва как речевой жанр / В. А. Мишланов // Прямая и непрямая коммуникация. Сб. научных статей. — Саратов: Издательство «Колледж», 2003. — С. 290–302; Плисов Е. В. Композиционные и лексико-грамматические особенности священнической молитвы на часах (на примере немецких католических молитв) / Е. В. Плисов // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. — 2012. — № 6. С. 87–91; Постовалова В. И. Адресация в православно-христианском дискурсе: проповедь, исповедь, молитва / В. И. Постовалова // Логический анализ языка. Адресация дискурса. — М.: Индрик, 2012. — С. 177–191; Прохвятилова О. А. Православная молитва как один из ядерных жанров религиозного стиля / О. А. Прохвятилова // Stil. — Beograd. — 2007. — № 6. — С. 153–166; Прохвятилова О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи / О. А. Прохвятилова. — Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. унта, 1999. — 364 с; Уразаева Н. Р. Структурно-семантическая характеристика немецко-язычного молитвенного текста: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Р. Уразаева. — М., 2003. — 24 с.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4 жилд. Т., “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашри, 2020, 343 бет

эттирувчи нутқий жанрлар бўлиб, уларда миллатнинг эътиқоди акс этади. Ушбу жанрлар орқали Худо билан нутқий мулоқоти амалга ошади. Оддий одамлар дунёси ва Худонинг кудратли кучи билан яқин алоқалари ушбу жанрлар орқали ҳам кечади.

Фидеик маиший нутқий жанрларга *қасамёд, дуо, қадаҳ сўзлари, ҳамдардлик билдириши* кабиларни киритиш мумкин. Фидеик маиший нутқий жанрларни халқнинг ижтимоий-маиший ҳаётида ижобийлик ва салбийлик хусусиятларига кўра шартли равишда ижобий фидеик маиший нутқий жанрлар ва салбий фидеик маиший нутқий жанрларга ажратиш мумкин. Фидеик нутқий жанрлар таснифи масаласида ижобий ва салбий фидеик нутқий жанрларни фарқлаш мумкин. Ижобий фидеик маиший нутқий жанрларга *оилавий маиший нутқий жанрларга алла, қасамёд, дуо, қадаҳ сўзлари, ҳамдардлик билдириши*, кабилар, салбий фидеик маиший нутқий жанрларга эса *қарғиш, қарганиш, сўқиниш* каби маиший нутқий жанрларни киритиш мумкин.

Демак, юқорида таъкидланганидек, фидеик маиший нутқий жанрларни социолингвистик ёндошув асосида ўрганиш, бир тарафдан масалага социология ва тилшунослик нуқтаи назардан ёндошишни талаб қилса, иккинчи тарафдан диншунослик нуқтаи назардан ҳам ёндошишни талаб қилади. Негаки фидеик нутқий жанрларнинг моҳиятида диний-магик тасаввурлар ётади. Магик тасаввурлар ҳақида гап борар экан, магик тасаввурлар барча томонидан бирдек қабул қилинмаслигини таъкидлаш лозим. Антропологлар Э.Бюрнет ва Ж. Фрезерлар кишиларнинг магик тасаввурини қадимдан мавжудлигини алоҳида таъкидлайдилар⁵. Улар ўз ишларида магия амалиётини илмий тадқиқ қиладилар. Уларнинг таъкидича, кўпгина магик системаларнинг систем структур характери мавжуд, аммо магияни ёлгон ассоциацияларга асосланган иррационал ёки примитив дунёқараш сифатида тасвирлайдилар, магияни маданий эволюция босқичи сифатида талқин қилиб, уни дин илми билан боғлайди. Малиновский магияни психологик таскин топиш деб баҳолайди. Жамиятда диний эътиқод, магик тасаввур каби сўзларни рад этувчилар ҳам мавжуд бўлиб, улар Худо сўзини инсон ожизлиги ифодаси ва унинг маҳсулидан бошқа нарса эмас, деб билади.

Кўринадики, дин халқнинг ижтимоий диний тасаввурлари ва ишонч-эътиқодига асосланса-да диний қарашларда шахсий фикр мулоҳазалар хилма – хиллиги кузатилади Шунга қарамай, жамиятнинг аксарият қисми диний эътиқод танловида бир динга эътиқод қилувчи мамлакатлар мавжуд. Мана шундай жамиятларда тил шакллари танловида диний сўзларнинг кўп қўлланилиши кузатилади. Айтиш керакки, тил тизимида диний маиший нутқий жанрлар ва диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрларни мавжуд. Масалан, диний маиший нутқий жанрларга диний суҳбат, китоб, зиёрат, тоат-ибодат, ихтилоф (низолар, келишмовчилик), бидъат, диний товба – тазарруъ, сир, диний фатво, диний даъво, ҳадис, хаж, эҳром, умра, оят⁶, диний эслатма, хурофот, ширк, бутпарастлик, диний мулоҳаза, диний ҳукм, башорат, ваҳий, туш, васият, садақа, қарз, сеҳргарлик, закот, тиланчилик, тажовуз, ирим, башорат ваҳий кабиларни киритиш мумкин. Диний кўрсаткичли маиший нутқий жанрларга эса товба, миннатдорчилик, шукрона келтириш ва дуо кабилар киради. Ушбу жанрларнинг ўзига хос лингвистик ва социомаданий хусусиятлари бор. Дуо нутқий жанри диний эътиқодли жамиятнинг ижтимоий кўрсаткичи саналади. Ўзбек тилида дуоғўй

⁵ С. Calhoun. Dictionary of Social sciences. USA, 2002, p 287

⁶ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 136-бет

лексемаси ўзбек халқига хос тушунча бўлиб, ёши жиҳатдан катта, маълум турмуш тажрибасига эга бўлган, такводор инсонларга нисбатан ишлатилади ва ушбу сўз шахс характери кўрсатиб, у ҳақида ижобий хулоса беради. У инсоннинг ижобий фазилятларини сифатловчи луғавий бирликдир. Дуогўй сўзи ўзбек халқининг диний эътиқодли халқ эканлигидан дарак берувчи сўз ҳамдир.

Дуо нутқий жанрининг лингвистик хусусиятлари рус лингвистлари томонидан ўрганилган бўлса-да⁷, ўзбек тилидаги дуо нутқий жанрининг ижтимоий лингвистик хусусиятлари масаласи ҳам тадқиқотталаб масалалардан эканлигини алоҳида қайд этиш лозим. Чунки турли тизимли тилларда дуо нутқий жанрида халқ идеологияси ва феъл-атвор хусусиятлари (мақоллар, маталлар, мифлар, фразалар, жумлалар орқали: Худони танитай қолишлик, яъни босар тусарини билмай қолишлик, урушмасликни ўзига раво кўриш маъносида: Худо бас келсин, Худога солдим, Худо жазосини берсин, Худо бор каби, бундан ташқари дуогўй ота-оналар, Художўйлик, яъни Худога эътиқод қилиш мақсадида Худони улуғлаш, мадҳ этиш, Худони англаш каби) ифодаланиши ва тарихи, дуонинг амалий жараёнлардаги реал ва нореал мазмуни (Дуо қилиб қўяверинг, яъни умидни узмоқ маъносида), амалий ва илмий жиҳатдан тасдиқланмаган хурофот фикрлар (дуоибад қилиш, оқпадар бўлиш, оқ қилиш, қарғишга қилиш, сеҳр-жоду қилиш, афеун ўқиш, кўнглини огритиш, мазлум дуоси), дуо кучи (садақа радди бало, олтин олма-дуо ол, дуо олтин эмасми) каби масалалар ўз тадқиқини кутмоқда. Айниқса, дуо нутқий жанри этикасида вербал ва новербал (кўз, қош, бурун, гавда, оёқ, қўл, бош каби тана аъзолари ҳаракатларнинг дуога хосланиши (ўтириб ёки туриб дуо қилиш) воситалар, дуо нутқий жанрида лингвистик атрибутлар, дуо адресанти (азиз саналган инсонлар: мулла, қори, ота она, ака, опа, ногиронлар, тиланчи қабилар), дуо адресати (гуноҳкор, иши юришини тиловчи шахс), дуо объекти, (а) муқаддас шахсларга йўналтирилган (Худо (намоз), азиз авлиёлар (Хизр бува), б) инсонларга йўналтирилган: болалар, дўстлар, марҳумлар (ота-она ёки қариндошлар), в) хайрли ишларга йўналтирилган: лавозим, ютуқ, камчилик (ривож дуо), тўй, бирор нарса (уй, машина) сотиш (Хизр бозорини берсин каби) сотиб олиш) қабиларнинг ўзига хосликларини ўрганиш лозим. Шу билан бирга, дуо нутқий жанрида адресант ва адресат муносабатига кўра дуолар таснифи масалалари, масалан, муқаддас шахсларга йўналтирилган (Худо, азиз авлиёлар, Хизр бува каби, инсонларга йўналтирилган: болалар, дўстлар, марҳумлар каби), хайрли ишларга йўналтирилган (лавозим, ютуқ, тўй) дуолар уни социолингвистик тадқиқ қилишга асос бўлади.

Булардан ташқари, дуо нутқий жанрининг диний хусусиятлари тадқиқи ҳам ўзига хос масаладир. Дуо нутқий жанрининг диний асосларида дуонинг илоҳиёт билан алоқаси

⁷ Бондарько Н.А. Взаимодействие устной и письменной традиций в немецких медитативных молитвах XIII-XIV веков [Электронный ресурс] / Н.А. Бондарько//Acta linguistica Petropolitana. Труды института лингвистической исследований. – 2011. - №1, -URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystviye-ustnoy-i-pismennoy-traditsiy-v-nemetskih-meditativnykh-molitvax-xiii-xiv-vekov> (дата обращения:02.08.2022);

Е.В.Плисов. Композиционные и лексико-грамматические особенности священной молитвы на часах (на примере ремесленных католических молитв) Е.В.Плисов//Известие Волгоградского государственного педагогического университета. – 2012, №6, С 87-91; О.А. Прохвятилова. Православная молитва как один из ядерных жанров религиозного стиля/О.А.Прохвятилова//Логический анализ языка. Адресация дискурса. – М.: Индрик, 2012. – С 177-191; Е.В.Бобырова. Коммуникативный компонент жанров молитвы и исповеди в пространстве религиозного дискурса/ Е.В.Бобырова//Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе: Межвузовский сборник научных трудов/Отв.ред.А.Г.Пастухов. –Орел, 2013. – С 100-106

ва шу орқали юзага келадиган дуо турларини ўрганиш имконияти мавжуд. Шунини айтиш керакки, ҳар қандай жамият диний эътиқодида дуо Худо ва унинг буйруқлари асосида шаклланганлиги билан характерланади. Дуо бу Худонинг мавжудлиги белгиси бўлиб, Худо билан суҳбатга киришишни англатади. Демак, дуо илоҳий кучларга ишониш, сизиниш замида ўз ифодасини топади. Айниқса, дуонинг араб тилида айтилиши, адресантларнинг пайғамбар ва унинг авлодлари ёхуд диний кўрсатмаларда танланган кишиларнинг бўлиши, турли предметлар, хусусан, тасбеҳ, муқаддас китоб кабилар дуонинг илоҳийлик даражасини оширади.

Дуо нутқий жанри диний фалсафий моҳиятига кўра тил эгаси мансуб жамият тафаккурида Худо билан нутқий мулоқот қилиш имконини берувчи нутқий жанрлардан саналади. Оддий одамлар дунёси ва Худонинг қудратли кучи билан яқин алоқалари ушбу жанрлар орқали кечади. Диний матнлар шунини тасдиқлайдики, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги коммуникатив муносабатларда бу матнларга мазмун берувчи ва ҳаётийлигини таъминлаш имконини берувчи, нутқни қабул қилувчи бу Худо саналади. Кўпгина матнлар Худога алоқа ўрнатиш вазифасини бажариш мақсадида Худони шарафлаш орқали бошланади. Дуоларнинг инсон психологиясига таъсири инсон қувончи, зерикаш, хаяжонлашиш, ҳадиксираш, севиш, ғам-андух каби туйғуларда хотиржамликни таъминловчи, руҳий таскин олиш, мотивация бериш воситаси эканлигида кўринади. Бу эса дуони кишига руҳий медитация воситаси эканлигидан дарак беради. Инсонлар тафаккурида бурч ва мажбуриятни енгиллатиш учун ҳам *Мендан қайтмаса, Худодан қайтсин* каби дуо айтишлари ҳам дуо, ҳам миннатдорчилик, ҳам қарздорлик мазмунини келтириб чиқаради ва ушбу восита кишининг ўз-ўзига психологик тасалли бериш усули саналади.

Дуо нутқий жанрида социолингвистик хусусиятлар ўзига хосдир. Масалан, коллективизмга амал қиладиган мамлакатларда дуо маҳаллани, жамоани бошқариш қуроли, воситаси ҳамдир. Бунда эл юрт дуоси, эл-юрт дуосига сазовор бўлишга эришиш биринчи ўринга қўйилади. Айниқса, эркаклар дуоси юксакланади. Шу сабабли ҳам маҳалла оқсоқоллари маслаҳатини олиш, дуосига эришиш кишилар орасида кенг тарқалган. Аёлларнинг дуосида оналар, кекса онахонлар дуоси, хожионалар дуоси ўзига хосдир.

Дуо нутқий жанрида кексалар дуосининг ўзига хослигини алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Шунини айтиш керакки, ўзбек халқи тарихида кексалар ҳар доим, ҳамма жойда тирик тарих, аждодларни кўрган, ҳикматли улуғлар деб эъзозланган. Уларни ҳурматлаш масаласи муҳокама қилинмаган. Унга амал қилинган⁸. Ўзбек социал жамиятида кексаларнинг социал қиёфаси унинг дуосида кўринади. Аммо олиб борилган тадқиқотлар шунини кўрсатадики, кексаликнинг дуо билан ўлчаниши барча халқлар учун ижтимоий меъёр бўла олмайди. Масалан, хитойликлар цивилизацияси тарихида 70 ёшдан ошган бир кекса қариянинг болаларнинг қурама қўйлагини, калта иштонини кийиб юрганлиги, ўзини боладек тутишини, буларнинг барини у ота-онасига уларнинг қариб қолганини эслатмаслик, ранжитиб қўймаслик мақсадида қилганлиги хитой халқига хос ижтимоий меъёр саналади⁹. Лекин бу ижтимоий меъёр ўзбек маданиятида кузатилмайди. Чунки ислом дини кексаларни ўзини тутиш қоидаларини диний нуқтаи назаридан ўз қоидаларини ўзига хос тарзда белгилаб берган. Бунда кексаларга бўлган ижтимоий муносабатларда

⁸ М. Қурононов. Оталар китоби. Т., Ўзбекистон, 2007, 44 бет

⁹ И. Кородовец. Китайцы и их цивилизации. СПб 1898, с 485.

кексалар дуоси, кексаларни кадрлаш каби ижтимоий қадриятлар устунлик қилади ва кексалар дуоси бизни бало қазолардан асрайди¹⁰, мўсафидларни эъозлаш, аллоҳни эъозлашдир¹¹, кимки чиқса остонасидан, дуо олсин ўз онасидан¹², кексаларни асранг-уларнинг дуолари сизни асрайди¹³ каби метафорик иборалар асосида ёш авлод тарбия топади ва кичик ёшдагиларга тегишли ҳатти ҳаракатларни қилиш мумкин эмас. Ҳатто, ўзбек социумида кексаларни кадрлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Жумладан, президент ташаббуси билан 2015 йил “кексаларни эъозлаш йили” деб эълон қилинди. Бу эса кексаларни кадрлаш ва муҳим ижтимоий масала сифатида қаралишининг яққол далилидир¹⁴. Ўзбек миллий қадриятларида кексаларга ўз фарзандларини оқ ювиб, оқ тараган, уларнинг қувонч ва ташвишини умр бўйи елкасида кўтариб келган мўътабар шахс сифатида қаралиб, уларни рози қилиб, дуоларини олишликка даъват қилинади. Кексаларни эъозлаш уларга чуқур ҳурмат, меҳр, илтифот ва эҳтиром кўрсатишдир¹⁵, деб уқтирилади. Айниқса, кексаларга ҳар томонлама ҳурмат, эъоз ва эҳтиром кўрсатиш барча учун ҳам қарз, ҳам фарз эканлиги, мўътабар ота-оналарни рози қилиш, уларнинг дуосини олиш дунёдаги энг улуғ, энг савобли иш¹⁶га тенглаширилади. Айниқса, кексаларни ҳурматлаш борасида оилада кекса бўлса, бу оилада албатта файзу барака, фаровонлик, аҳиллик бўлиши¹⁷га ишонилади, эришаётган ютуқларда ота-оналарнинг, мўътабар кексаларнинг улкан ва унутилмас хизмати бор¹⁸лиги, қариялар кадр топган юртда меҳр-оқибат, қут-барака, тинчлик-хотиржамлик бўлиши¹⁹, кексаларни кадрлаган кадр топаверишига ишонилади. Шунинг учун ҳам ўзбек жамияти тафаккурида кексаларни кадрлаш борасида қуйидаги ҳикматлар, мақоллар, ҳадислар юзага келган:

Ўзбек жамиятида нафақат кекса, балки ота-онанинг дуосини олиш ҳам улуғланади, бу эса ота-она хизматини қилишни англатади.

*Кишининг бор эрса ото ва оноси,
Фаниматдур анга аларнинг ризоси.
Худонинг қошида қабули яқиндур,*

¹⁰Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 20 бет

¹¹ Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 45 бет

¹²Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 15 бет

¹³Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 18 бет

¹⁴Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 7 бет

¹⁵Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 11 бет

¹⁶Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 12 бет

¹⁷Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 12 бет

¹⁸Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 12 бет

¹⁹Кексаларни эъозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 18 бет

*Ота ва онанинг болага дуоси*²⁰.

Демак, ота-онанинг дуоси ижобати тез юзага чиқиши билан характерланади. Ота-онани ҳурмат қилиш фарзандлар учун мажбурият ҳисобланиб, ҳамма хизматни одоб билан бажаришга даъват қилинади. Отага итоат қилиш Тангрига итоат қилиш билан тенглаштирилади²¹. Ушбу ижтимоий идеологияга кўра кимки ота-онанининг розилигини олган бўлса, Тангри унинг умрини узайтиришига ишонилади²².

Дуо нутқий жанрининг лингвистик хусусиятлари масаласи ҳам ўзига хос бўлиб, бунда дуо матнларининг композицион тузилиши, уларнинг грамматик, лексик-семантик, структур каби хусусиятлари тадқиқи кабиларни ўрганиш муҳимдир. Ижтимоий ҳаётда кўп қўлланилувчи дуолар семантикасини ўрганиш шунини кўрсатадики, уларни шартли равишда 2 га: ижобий (барака, ривож, яхши, эзгу тилак билдириш) ва салбий (қарғиш, афсун, сеҳр-жоду каби) дуоларга ажратиш мумкин.

Ижобий дуолар умуман кишилар бир-бирларига тилайдиган яхшиликлар, яхши ниятлардир. Ижобий дуолар олиш мазмунида ўзбек социумида кўплаб метафорик мақоллар юзага келган. Масалан, *олтин олма дуо ол - дуо олтин эмасми. Меҳнат билан ер кўқарар, дуо билан эл, юртнинг дуосини олган кам бўлмайди*²³.

Салбий дуолар кимсага ёмонлик тилаб қилинган дуо, яъни қарғиш, афсун, сеҳр-жоду кабиларни назарда тутаяди. Масалан, қарғиш: *Оқсой: Бермасанг, дуоибад қилиб, ишингни хуржунлаштираман. (К. Яшин, Ҳамза)*. Изоҳли луғатларда афсун, сеҳр-жоду кишининг соғлиғи, ўлими, бахтсизлигига сабабчи деб ҳисобланувчи ёвуз кучлар, инс-жинсларни қайтариш, кимсани кимсага иситиш ва шу кабилар учун азайимхонлар, дуохонлар томонидан қиладиган тумор ва шу кабиларга ёзиб бериладиган матн, хат, дея изоҳланади. Масалан, *Ўзбек ойимнинг мияси айнидими ёки ... сеҳрчи ҳиндунинг дуоси асар қилдим, ҳар нечук, уч йиллик адоватлар ва гина қудуратлар барчаси ҳам аллақайёққа қараб учиб кетдилар. (А.Қодирий. Ўтган кунлар). Сиз туғмас экансиз, бахтингиз боғланган, фарзандталаблар менинг дуоим билан тўққизой деганда фарзанд кўрадилар. (К. Яшин, Ҳамза)*.

Ўзбек тилида дуо сўзи билан боғлиқ ибораларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Масалан, дуо демоқ-салом демоқ, салом айтиб қўймоқ. *Худога шукур, тинчлик, азаматлар зўр бериб ишлаб ётибди, дуо дейишди – деди Алим бува. (М. Исмоилий, Фарғона тонг отгунча)*. *Нормат аканга дуо деб қўй, қизим. (И.Рахим. Чин муҳаббат)*. *Қудрат акам дуо деб юбордилар. Дуода бўлмоқ – кимсага доимо яхши тилаклар тилаб ўтирмоқ. Шоду ҳуррам бўлиб, ўйнаб кул энди, хафа бўлмай сен дуода бўл энди. (Маликаи айёр)*. Дуои салом. Салом ва яхши тилаклар ёзилган хат, мактуб. *Ўзлингиз сизга бир дуоисаломлар юборган эди. (Ойдин, ҳикоялар)*. *Холмат акаларга кўпдан кўп дуоисаломимизни етказинг. (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса)*.

Дуо нутқий жанрининг тил тизимида, асосан, қуйидаги функционал мазмунлари учрайди:

²⁰ Кексаларни эъзозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 24 бет

²¹ Хадиси шарифдан. Кексаларни эъзозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 45 бет

²² Кексаларни эъзозлаб, дуосини олайлик. Ўзбекистон Республикаси “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси. Extremum-Press. Тошкент-2015, 12 бет

²³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 665 бет

1. тиланчи нутқида дуо мазмуни:

А) пул бергандан сунг айтилса, дуо миннатдорчиликни англатади. *Тутган рўзаларингиз қабул бўлсин. Фарзандларингизни роҳатини кўринг (Сўзлашувдан)*

Б) пул берилмай туриб айтилса, пул сураш мазмуни англашилади. *Худойим хайру-эҳсонингизни қабул қилсин:*

2. таъзияда ҳурмат ва ҳамдардлик мазмунида: *Аллоҳ ажрингни улуг қилсин, сабрингни гўзал қилсин ва вафот этганни мағфират қилсин.*

3. ўзаро меҳмондорчиликда: *Илоҳим, Қадам етди, бало етмасин. Янаги шу кунларга эсон омон етайлик.*

4. тингловчини ундаш: *Барака топгур, юрмайсанми?*

5. мақтов, миннатдорчилик маъносида: *Барака топинг, раҳмат маъносида,*

6. овқатланганда: *Ош бўлсин!, “Баняид шифо” (шифо бўлсин маъносида)*

7. аксирганда “Алҳамдиллиллаҳ” иборасини айтиш ва ҳоказо. Хуллас, дуо нутқий жанри тил тизимида турли нутқий актлар таркибида келиб, уларнинг маъносини тўлдиради ва диний ижтимоий кўрсаткичга эга бўлади. Дуо нутқий жанри *табриклаш, тилак, дастхат, қадаҳ сўзлари, мақтов, комплимент* каби турли нутқий жанрлар таркибида ҳам келади. *Ассалому алайкум, Бобуржон! Таваллуд айёмингиз муборак бўлсин! Аллоҳимдан сизга узоқ умр, мустаҳкам соғлиқ, бахт, омад, ишларингизда улкан зафарлар тилайман!* Ушбу гапда *Аллоҳимдан тилайман* гапи дуо нутқий жанрининг индикатори ҳисобланади. Бу эса дуо нутқий жанрининг мустақил вазифасидан ташқари ёрдамчи вазифа бажаришини англатади.

Шуни айтиш керакки, жамиятнинг турли ижтимоий диний тадбирларида дуо нутқий жанри тадбирни бошлаб бериш ва якунлаш жараёнларида қўлланилади. Бунда унинг суҳбатни бошлаш ва тугатиш функцияси юзага келади. Ҳатто дуонинг бошлаш ва тугатиш функцияси диний китобларда муқаддима ва кириш сўз, хулоса кабиларда ҳам ўз аксини топади. Масалан,

“Ҳадиси шарифнинг ўрни” китоби муқаддимаси бошланиши:

Аллоҳ Таолога беадад ҳамду санолар бўлсин!

Аллоҳнинг набийси Муҳаммад мустафога саловот ва саломлар бўлсин!

Бу китобнинг ёзилишига сабаб бўлган турли омилар бўлганидек, унинг таржима қилинишига ҳам китоб ва унинг муаллифи билан боғлиқ бирор ҳодиса туртки бўлади. Сиз муҳтарам ўқувчиларимизга тақдим қилинаётган ушбу тардиманинг ҳам ўзига хос тарихи бор²⁴.

Муқаддиманинг тугатилиши:

Роббимиз бу асарни устозимиз учун садақаи жория ҳамда манфаати илм ўлароқ ҳусни қабул қилиб, у зотни раҳмату мағфиратига буркасин, охиратларини обод айласин!²⁵

Аллоҳим, бизни, ота-онамизни, устозларимизни, аҳлимиз ва фарзанду зурриётларимизни ҳамда барча мусулмонларни мағфират қил. Саййидимиз ва мавломиз Муҳаммадга, у кишининг аҳли байтларига, саҳобаларига ва уларга яхшилик ила эргашиганларга қиёмат кунига қадар салоту саломлар бўлсин!²⁶

²⁴ Шайх Муҳаммад Аввома. Факих имомлар ихтилофида. Ҳадиси шарифнинг ўрни. Т., хилол, 2018, 3-бет.

²⁵ Шайх Муҳаммад Аввома. Факих имомлар ихтилофида. Ҳадиси шарифнинг ўрни. Т., хилол, 2018, 5-бет.

²⁶ Шайх Муҳаммад Аввома. Факих имомлар ихтилофида. Ҳадиси шарифнинг ўрни. Т., хилол, 2018, 13-бет.

Дуо нутқий жанрида дуонинг ўзининг тугалланишини англатувчи сўз “Омин” сўзидир. Ушбу сўзнинг келиб чиқишининг диний асослари бор. Илмий диний адабиётларда “Омин” сўзи билан қуйидаги ривоятлар келтирилади:

1) Абу Ҳурайра соллолоху анхудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ (сав) Имом “Ғойрил маҳдуби алайҳим валаддолийн”, деса “омийн” денглар, кимнинг айтгани фаришталарнинг айтганига тўғри келиб қолса, унинг ўтган гуноҳлари маҳфират қилинади., дедилар²⁷.

2) Абу Мусо Ашъарий розияллоху анху айтди: “Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалам хутба қилдилар, суннатимизни баён этдилар, намозимизни ўргатдилар ва: “намоз ўқисангиз, сафга турунглар, бирингиз имом бўлсин, у такбир айтса, сиз ҳам ықбир айтинг, у “Ғойрил маҳдуби алайҳим валаддолийн” деса, омийн, денг, Аллоҳ ижобат қилади. Демак, дуонинг ижобати белгиси Омийн сўзидир. Омийн лафзи дуодир²⁸. Унинг маъноси “ижобат қил”, яъни дуони қабул қил, демакдир²⁹.

3) Омийн лафзи Қуръондан эмас, боз устига, ушбу лафз арабча ҳам эмас. “Аузу биллаҳир минаш шайтони ррожийм” эса Қуръондандур, яъни Аллоҳ Таоло Қуръон ўқиганда уни айтишни вожиб қилган.

4) Ҳабиб ибн Маслама Фехрийдан ривоят қилинади: “Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаламнинг “Бир қавм жамланса ва баъзиси дуо қилса, қолганлар омийн деса, Аллоҳ уларни албатта ижобат қилади, деганларини эшитдим³⁰”

Демак, *омин* сўзи жамоавийликка йўналтирилган сўз ҳамдир. Дуо нутқий жанрининг жамоавийлик хусусиятлари ҳам бевосита диний қарашлар билан боғланади. Бунда дуонинг коллектив жамоадаги кадри ва ижобати юксакланади. Масалан, Савбон розияллоху анхудан ривоят қилинади: “Расуллоҳ соллаллоху алайҳи васалам: “Бир киши қавмга имомлик қилса, уларни қўйиб, фақат ўзига дуо қилмасин. Агар шундай қилса, уларга хиёнат қилган бўлади.³¹”. Жамоавий дуо масжидлардан ташқари умумийроқ жойларда ҳам шаръийдир³². Қачон қори омийн деса, сиз ҳам омийн денг, чунки фаришталар ҳам омийн дейди³³.

Жамоавий дуо ўзбек халқида диний фалсафий асосли ривоятларга таянади: “У киши дуоסי қабул бўладиган одамлардан эди. Бир гуруҳ аскарга амир бўлиб борди. Душманга йўлиққанларида: “Набий соллаллоху алайҳи васаламнинг “Бир қавм жамланса, баъзиси дуо қилса ва қолганлари “Омийн” деса, Аллоҳ уларни албатта ижобат қилади”, деганларини эшитдим” деди. Кейин Аллоҳга ҳамду сано айтиб туриб: “Аллоҳим! Қонларимизни сақлагин. Ажрларимизни шаҳидларнинг ажрларидек қилгин”, дея дуо қилиб турган эди, душманнинг амри таслим бўлиб, Ҳабибнинг чодирига кириб келди³⁴. Баҳутий “Кашфул киноъда” қуйидагиларни айтади: “Имом бомдод ва асрдан кейин ўша пайтда фаришталар ҳозир бўлиши эътиборидан дуо қилади. Қавм “Омийн”, деб туради. Шунда ижобатга яқин бўлади. Шунингдек, мазкур иккисидан бошқа намозларда ҳам дуо қилади. Чунки фарз

²⁷ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 40-бет

²⁸ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 46-бет

²⁹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 46-бет

³⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 123-бет

³¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 124-бет

³² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 124-бет

³³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 124-бет

³⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 125-бет

намоздан кейинги пайт дуо қабул бўладиган вақтлардандир. Шундай экан, жамоа бўлиб дуо қилиш мустаҳабдир. Аммо у суннат эмас³⁵.

Шундай қилиб, дуо нутқий жанрининг диний фалсафий асосларини ўрганиш, унинг жамоавийлик хусусиятларини очиб беради. Диний илмий китобларда ҳар бир ходиса дуо билан амалга ошиши, Худонинг инояти билан бўлишига ишонилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида дуо кўринишидаги нутқий актларнинг учраши табиийдир. Масалан, овқатланиш вақтида ҳам бошлаш, тугатиш каби қисмларда дуо билан боғлиқ махсус иборалар ва диний кўрсатмалар мавжуд. Еб ичишдан олдин “*Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм*”, деб айтиш диний одатдир.

Ҳадис. Ойша розияллоҳу анҳо онамиздан ривоят қилинади, Расуллуллоҳ алайҳи ва салом: “Сизлардан қайси бирингиз таом еса, Аллоҳнинг исмини зикр қилсин. Агар аввалида Аллоҳнинг исмини зикр қилишни унутиб қўйган бўлса, Бисмиллаҳи аввалаҳу ва охираҳу” десин, дедилар. (Абу Довуд ва Термизий ривояти)³⁶. Бир жойда баҳам бўлиб, бисмиллоҳ деб еб ичинглар, шунда овқатингиз баракали бўлади³⁷. Аллоҳ бир нарсани еб ичганидан кейин, унга ҳамд келтирган кишидан рози бўлади. (Муслим, ибн Можа)³⁸. Одоб китобларида сув ичишнинг ўзида 7та суннат бор. 1) Сув ичишдан олдин Бисмиллоҳ дейиш, 7) ичиб бўлиб, алҳамдиллиллоҳ , дейиш³⁹. Диний асарларда овқатланиш билан боғлиқ жараёнларда ушбу қоидалар амалда бўлади:

1) Бисмиллоҳни айтиш шарт. Агар овқатланишни бошлаганда эсидан чиқиб қолган бўлса овқатнинг орасида ҳам Бисмиллоҳи аввалан ва охиран, дейиш керак; Б) бошқа бировнинг молини ноҳақ тарзда олиб, уни ейишда “Бисмиллоҳ” дейиш⁴⁰ керак.

2) Ҳадис. Таомингиз атрофига ҳаммангиз йиғилинг ва овқатланишни бошлашда Аллоҳнинг исмини (Бисмиллаҳир роҳманир роҳиймни)ни эсланг, агар шундай қилсангиз Аллоҳ Таоло у таомни сиз учун муборак қилади⁴¹.

3) Овқатланиб бўлгандан сўнг уй эгасига баракот, раҳмат ва маҳфират тилаб дуо қилинади⁴². Дастурхон бошида ўзингизни Аллоҳнинг ҳузурида деб билингу унинг берган неъматларини еб турганингизни унутманг⁴³.

Дуо нутқий жанрида барокот тушунчаси кўп қўлланилади. Қуръони Каримдан ўрин олган энг ажойиб ифодалардан бири бу барокот ҳисобланади. Барокот эса дуо ва ибодат билан қўлга киритиладиган тўкин-сочинлик, хайр ва хурсандчиликни англатади⁴⁴. Дуо умрнинг баракасини кўпайтиради⁴⁵, деган диний ғоя халқ орасида кенг тарқалган бўлиб, шу сабабли ҳам умрингизга, ризқингизга Худойим барокот берсин, жумласи оммалашган.

Кимки йўлчиликка чиқиб, биродари билан видолашгач, уларнинг дуоси билан баракага эришади. (Дайлабий)⁴⁶. Демак, дуо кут-барака рамзи сифатида инсон рухий

³⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ихтилофлар, сабаблар, ечимлар. Т., “Хилол” нашр, 2019, 125-бет

³⁶ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 168-бет

³⁷ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 169-бет

³⁸ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 170-бет

³⁹ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 176-бет

⁴⁰ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 180-бет

⁴¹ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 182-бет

⁴² Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 188-бет

⁴³ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 195-бет

⁴⁴ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 196-бет

⁴⁵ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 198-бет

⁴⁶ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 199-бет

маънавий оламида, тафаккурида образлашади. Диний кўрсатмалар шуни тасдиқлайдики, ҳар қандай ишни дуо билан, хусусан, “*Бисмиллоҳ*” демасдан бошлаш мумкин эмас. Бисмиллоҳсиз бошланган ҳар қандай ишга шайтон ва жинлар шерик бўлади⁴⁷, метафорик ибораси ўша ишни муваффақиятсизлик ва хосиятсиз тугашига ишорадир. Касал кишилар ҳаётида ҳам дуоларнинг ўрни ва аҳамияти катта. Диний қарашларда шифо берувчи Оллоҳдир. Бу эса Оллоҳнинг сифатларида кўрсатилган. Шу сабабли ҳам Аллоҳдан нажот излаб муножот қилиш зарур. *Агар Аллоҳ менга шифо беради, бироқ шу дори орқали, шу шифокор орқали*, деб тафаккур қилиб⁴⁸, “*банад шифо*” калимаси айтилиб дорилар ичилса, касалнинг тузалиши худодан сўралган бўлади.

Ўзбек диний анъаналарига кўра, дуо адресантлари танланган шахслардир, бунга кўра уларнинг дуоси ижобати шубҳасиз амалга ошади. Буларга ота-онанинг фарзанди номига қилган дуоси, хожиона/отанинг дуоси, умрачининг қилган дуоси, беморнинг дуоси, мусофирнинг дуоси, мазлумнинг дуоси, арафа кунисидаги дуо, азон билан иқомат орасида қилинган дуо, намоздаги сажда пайтида қилинадиган дуо, фарз намозларидан кейин қилинган дуо, жума кунисидаги маълум бир пайтда қилинган дуо, рўзадорнинг оғиз очаётган пайтда қилган дуоси, кадр кечасидаги дуо, мусулмоннинг мусулмон биродари ҳаққига қилган махфий дуоси кабиларни киритиш мумкин. Демак, дуо ижобатида дуо адресантларининг ота-она, хожи ота/она, умрачи, бемор, мусофир, мазлум, рўзадор, мусулмон каби ижтимоий мақоми ва арафа, азон, намоз, сажда, иқомат, жума кабилар вақт асосий элементлардир.

Юқоридаги муаммоларнинг чуқур ўрганилиши дуо нутқий жанрининг социолингвистик хусусиятларини очиб беради ва унинг турларидаги миллий маданий хусусиятларни аниқлашга хизмат қилади.

Хулоса. Социолингвистик тадқиқотларда тилга ёндошув ўзига хосдир. Бунда тил жамият томонидан яратилган бўлиб, унинг тақдири ҳам жамият тақдири билан чамбарчас боғлиқ, деб ҳисобланилади. Тилдаги ижтимоий маданий фарқларни топишнинг пировард мақсади тил тизимидаги ижтимоий маданий шаклларнинг ўзига хосликларини очиб беришдир. Муайян нутқий жанрда мавжуд қолиплаган ижтимоий лингвистик шакллар муайян ижтимоий қонуниятлар асосида бошқарилади. Маиший нутқий жанрларнинг социолингвистик хусусиятлари таҳлили тил тизимида мустақил равишда ўзида нутқий мақсад, композиция, услубий хусусиятларни акс эттирувчи нутқий бутунликлардан ташкил топган маиший нутқий жанрлардаги лингвистик воситалар (вербал ва новербал воситалар, лингвистик атрибутлар)нинг муайян жанрий система ҳосил қилиш, яъни бутун-бўлак ҳосил қилишдаги социал (ижтимоий) ахборотлар тизимининг ўзига хослигини аниқлайди. Қисқа қилиб айтганда, бу усул орқали маиший нутқий жанрларнинг лингвистик қатламида мавжуд социал ахборотлар мажмуининг миллий-маданий хусусиятларини ўрганиш мумкин. Маиший нутқий жанрларнинг вербал воситаларини ўрганиш жараёнида юзага келувчи лингвистик муаммолардан бири бўлган новербал (хатти-ҳаракатлар, имо-ишоралар каби) ва семиотик (предмет, нарса-буюм) воситаларнинг ҳам лингвистик мазмунни тўлдирувчи, бутунловчи функциясини ёритиб бериш нутқий жанрлар назариясида аҳамиятли муаммолардандир. Маиший нутқий жанрларни социолингвистик тадқиқ этиш

⁴⁷ Улуғбек Султон. Ризқ ҳақида рисола. Т., Сано стандарт нашриёти, 2017, 204-бет

⁴⁸ Шайх Умар форук сайдо ал-Жазарий-Нақшбандий. Ўзбекистон авлиёлар ватани. “Сано-стандарт” нашриёти. Т., 2019, 174-бет

жамият тафаккурини аниқлайди, миллий-маънавий кадриятлар, символларни ўзида мужассам этувчи тил бирликларини социал хусусиятларини очиб беради.

LIST OF USED LITERATURE

1. Calhoun. S. (2002) Dictionary of social sciences. USA, p 287.
2. Bondarko N.A. (2011) Interaction of oral and written traditions in German meditative prayers of the XIII-XIV centuries [Electronic resource] / N.A. Bondarko//Acta linguistica Petropolitana. Proceedings of the Institute of Linguistic Research. - No. 1, - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystviye-ustnoy-i-pismennoy-traditsiy-v-nemetskix-meditativnyx-molitvax-xiii-xiv-vekov> (date of access: 08.02.2022).
3. Bugaeva I. V. (2006) Prayer as a special genre of modern Orthodox journalism / I. V. Bugaeva // Genres and types of text in scientific and media discourse: interuniversity collection of scientific papers. - Oryel: Oryol State Institute of Culture - S. 157–164.
4. Bugaeva I. V. (2015) Theolinguistics: theology + linguistics? / I. V. Bugaeva // Language and method: Russian language in linguistic studies of the XXI century. - V. 2: Linguistic analysis on the verge of a methodological breakdown / ed. D. Shumska, K. Ozga. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. — P. 293–300.
5. Wojtak M. (1998) Manifestation of standardization in statements of religious style (on the material of liturgical prayer) / M. Wojtak // Text: stereotype and creativity. - Perm: Perm State University. - S. 214-230.
6. Gadomsky A. K. (2009) On the genres of the religious language in Russian and Polish theolinguistics / A. K. Gadomsky // Style. - No. 8. - S. 107–118.
7. Dementiev. V.V. (2019) On the typology of speech genres in connection with the spheres of speech communication and without such connection // Communicative Research. V.6. No. 3. S. 633.
8. Dementiev. V.V. (2010) Theories of speech genres. Moscow: Znak, p 594.
9. Itskovich T. V. (2021) Genre system of religious style / T. V. Itskovich. - Moscow: Flinta.
10. Karasik V. I. (2002) Language circle: personality, concepts, discourse / V. I. Karasik. - Volgograd: Change. 477 p.
11. Let's honor the elderly and receive their blessing. (2015) "Tasviriy Oyna" creative association of the Republic of Uzbekistan. Extremum-Press. Tashkent, 20 pages.
12. Korodovets. I. (1898). The Chinese and their civilizations. St. Petersburg, p. 485.
13. Kuronov M. (2007). Otalar kitobi. T., Uzbekiston, 44 bet.
14. Mishlanov V. A. (2003) Prayer as a speech genre / V. A. Mishlanov // Direct and indirect communication. Sat. scientific articles. - Saratov: College Publishing House. - S. 290-302.
15. Plisov. E.V. (2012) Compositional and lexical and grammatical features of the priestly prayer at the clock (on the example of the Roman Catholic prayers) E.V. Plisov//News of the Volgograd State Pedagogical University. No. 6, P 87-91.
16. Postovalova V. I. (2012) Addressing in the Orthodox Christian discourse: preaching, confession, prayer / V. I. Postovalova // Logical analysis of the language. discourse addressing. — M.: Indrik, S. 177–191.
17. Prokhvatilova O. A. (2007) Orthodox prayer as one of the core genres of the religious style / O. A. Prokhvatilova // Stil. — Beograd. - No. 6. - S. 153–166.

18. Prokhvatilova O. A. (1999) Orthodox preaching and prayer as a phenomenon of modern sounding speech / O. A. Prokhvatilova. - Volgograd: Publishing House of the Volgograd State. unta. - 364 p.
19. Explanatory dictionary of linguistic terms. (2002), Tashkent.
20. An explanatory dictionary of the Uzbek language. (2020) 4 volumes. T., "National Encyclopedia of Uzbekistan" edition, 343 pages.
21. Ulugbek Sultan. (2017) A treatise on sustenance. T., Sano Standard Publishing House, p. 168.
22. Urazaeva N. R. (2003) Structural and semantic characteristics of the German-language prayer text: abstract. dis. ... cand. philol. Sciences / N. R. Urazaeva. - M.- 24 p.
23. Sheikh Omar Farooq Said al-Jazari-Naqshbandi. (2019) Uzbekistan is the homeland of saints. "Sano-standard" publishing house. T., p. 174
24. Sheikh Muhammad Awwama. (2018) Fakih is in the disagreement of the imams. The place of Hadith Sharif. T., khilal, p. 13.
25. Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. (2019) Conflicts, causes, solutions. T., "Khilal" publication, p. 136.